

**YRD. DOÇ. DR. MEHMET ÇELENK, 16-17 YÜZYILLARDA
İRAN'DA ŞİİLİĞİN SEYRİ, EMİN YAYINLARI, BURSA 2013, 318
SAYFA**

Yrd. Doç. Dr. Fevzi RENÇBER

Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü

GİRİŞ

Kitap iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Erdebil tekkesinin kuruluşu ve faaliyetleri, ikinci bölüm ise Safevî Devleti'nin teşekkülü ve gelişim safhaları başlığını taşımaktadır. Ana başlıklara paralel olarak alt başlıklarla konu detaylandırılmıştır. Biz ana başlıklar altında farklı bölümlerden bilgi sunacağız.

a) Erdebil Tekkesinin Kuruluşu ve Faaliyetleri

Erdebil Tekkesi, Şeyh Safiyüddin İshak tarafından kurulmuştur. Safevî hareketi birçok müridi ile farklı ülkelerce saygınlık kazanmıştır. Tarihsel süreçte Safevî tarikatı bünyesinde yaşanan dini/siyasi gelişmelerle zaman içinde Safevî Devleti'ne geçiş süreci yaşanmıştır. Safevî Devleti'nin anlaşılması ancak Safevî tarikatının incelenmesiyle mümkündür. Kitapta Safevîlerin nesebi hakkında onların Kürt, Türk veya Arap oldukları yönünde üç ayrı görüş zikredilmektedir. Safevîlerin Türk menşeli olduklarını dile getiren görüş daha ağır basmaktadır. Çünkü Erdebil tekkesinin kurucusu ve onun neslinden gelen tarikat pirleri ve postnişinler Türkçe konuşmaktadır. Bir başka rivayet ise Safevîlerin Kürt geçmişlerine ait bütün delilleri ortadan kaldırdıkları yönündedir. Çelenk'e göre bu konuda kesin bir yargıya varılamaz. Fakat saf Türk oldukları mutedil görüş olarak kabul edilmektedir.

Safevî Devleti'nin teşekkülü üç dönemden oluşmaktadır. Birinci dönem Şeyh Safiyüddin İshak dönemidir ki tarikat, adını bu isimden almıştır. Şeyh Safiyüddin İshak, ihlas ve samimiyetiyle oldukça kalabalık bir müridan kitlesine sahip olmuş ve bölgedeki güçlerin güven ve iltifatını kazanmıştır. Safevî dergâhının bu dönemi Sünnî ve Şafii bir karaktere sahiptir. Bu da bize Sünnî bir yapının zamanla Şii bir yapıya dönüştüğünü göstermektedir. Daha sonra yerine oğlu Şeyh Sadreddin Musa geçmiştir. Sadreddin Musa dönemi de büyük oranda önceki döneme benzer. Şeyh Musa, oğlu Şeyh Hoca Ali'yi halefi seçer. Bu dönemde Şiilik tohumları atılmıştır denilse de gerçeklik ve geçerlilik payı tartışmalıdır. Tarikatın maddi ve manevi koruyuculuğunu Timur yapmaktadır. Şeyhin isteği üzerine Diyar-ı Rum'dan getirilen esirler serbest bırakılır. Esiran-i Rum adı verilen bu kimseler tarikata sempati duymuşlardır. Bu durumda taraftarların arttığını söylemek mümkündür. Somuncu Baba olarak bilinen Aksarayi ve Hacı Bayram Veli bu dönemin isimlerindendir. Sosyal tabanda etkinin daha çok arttığı dönem ise Hoca Ali'nin oğlu Şeyh İbrahim dönemidir.

Erdebil Dergâhında ikinci dönem Şeyh Cüneyd dönemidir ki bu dönemde tarikatın yapısı büyük oranda değişmiş, tarikat şeyhlikten şahlığa doğru kaymaya başlamıştır. Bunun doğal sonucu olarak Erdebil adeta bir ordugâh şehre dönüşmüştür. Tarikatın, devletleşme

süreci bakımından bu dönem araştırılmaya değerdir. Zira iktidar hırsı ve beklentilerinin nelere yol açabileceğini gösteren bir dönemdir. Nitekim Şeyh Cüneyd'in iktidar düşüncesi Karakoyunlu idaresinin dikkatini çekmiş ve Cihan Şah tarafından Erdebil'den sürgün edilmiştir. Şeyh Cüneyd Akkoyunlu sarayına damat olmak suretiyle Uzun Hasan'la yakın irtibat kurmuştur. Bu irtibat kendisinin siyasi ve manevi nüfuzunu arttırmıştır. Sünnî ve mutedil bir çizgide olan bu tarikat bu dönemde taşkın, aşırı ve kontrolsüz bir hale dönüşmektedir. Şeyh Cüneyd sınırları aşarak ölümsüz olduğunu iddia etmiş ve müritleri tarafından ifrat düzeyde tazim edilmiştir. Böylelikle siyasal bir güç haline gelmiştir. Siyasi emelleri doğrultusunda Kafkasya'da Çerkezlerle karşı cihada çıkan ve bu sebeple Şirvanşahlar tarafından öldürülen Şeyh Cüneyd'in yerine yeni doğmuş oğlu Şeyh Haydar halef olur. Uzun Hasan, halefin her türlü eğitimini üstlenmiştir. Yeni doğan bebeğin kutsallığının resmen benimsenmesi ve korunması inanç ve değerlerin insan yaşamında ne kadar etkili olduğunu gözler önüne sermektedir. Tarih boyunca tartışılan Kızılbaş teriminin de bu Şeyh Haydar döneminde ortaya çıktığını ve kullanıldığını öğreniyoruz. Şeyh Haydar'ın başkanlığında tarikatın propaganda ve sair işlerini seçkin mürid ve halifelerden müteşekkil bir grup yürütmektedir. Şeyh Haydar döneminde Erdebil dergâhının siyasal faaliyetleri artarak devam etmiş, Şeyh Haydar babasından devraldığı siyasi mirası sürdürmüştür. Kaynaklar bu dönemde Şeyh Haydar'a nispetle Haydariye diye bir mezhebin de teşekkül ettiğini kaydederek. Bu dönemde tarikata bağlı müridler kendilerini diğer insanlardan ve tarikatlardan ayırıcı bir sembol olarak üniforma giymektedirler. Bölgenin hâkim güçleri tarafından iktidarlarına bir rakip ve tehdit olarak görülen Şeyh Haydar da babasının akıbetine uğrar ve savaş meydanında öldürülür.

Safevî dergâhının üçüncü dönemi Şah İsmail ile başlar. Bu dönemde şeyhlikten şahlığa geçiş tamamlanır ve Erdebil dergâhının Safevî postnişinleri açısından misyonu tamamlanır. Mamafih müridlerin dini gayretle dergâha olan mensubiyeti devam eder. Şah intikam duygusuyla yetişmiş olup öldürülen atalarının intikamını alma arzusunda. Kitapta, Şah İsmail'in siyasetinde belirgin bir intikam duygusunun hâkim olduğuna, onun bütün uygulamalarında atalarının intikamını alma çabası içinde bulunduğu vurgu yapılmaktadır. Kızılbaş ideolojisi bu dönemde olgunluğa erişmektedir. Haddi aşıkları için Osmanlılar, onlara aşağılama kastıyla Kızılbaş demişler ve onlara karşı Ehl-i Sünnet'in savunuculuğunu yapmışlardır. Kanaatimizce bunun altında yalnızca dini figürlerin olduğunu söylemek yanlış olur. Nitekim Safevî dergâhının şeyhlikten şahlığa doğru olan gelişim çizgisinde bu durum aşikâr bir şekilde müşahade edilmektedir.

b) Safevî Devleti'nin Teşekkülü ve Gelişim Safhaları

İslam öncesi İran kültürü devrimci karakterli hareketlerle yoğun bir şekilde karşı karşıya kalmıştır. Manihaizm, Zerdüştlük, Düalizm... Şah İsmail burada hükümlanlık kurmuştur. XVI. asırda ortaya çıkan Safevî hareketi, İran tarihinde yeni ve köklü bir dönüm noktası olmuştur. Şiîliğin resmi mezhep ilan edilmesi, İran'ı güçlü bir merkezi idareye kavuşturmuştur. İran, adeta kadim sınırları içinde ve Şiî kimliği etrafında "milli bir devlet" haline gelmiştir. Safevî Devletinin kurumsal yapısı Osmanlı gibi olmamıştır. Çünkü İran Asya; Osmanlı ise Avrupai karakterlidir. Şah İsmail dönemi özellikle askeri açıdan ön plandadır. Kültürel ve teknik donanımına sahiptir. Kurucu unsuru oluşturan Türkmen boylarına rağmen Safevî Devleti, İran kültürü ve geleneği altında kalmıştır ve Türkmenler özellikle askeri kısmı oluşturmaktadır.

Safevî dergâhının dini/kültürel faaliyetleri, Türkmen oymaklarının askeri gücü, Şiîliğin devlet mezhebi olarak kabulü İran'ın kadim kraliyet telakkisi Safevî Devleti'nin belli başlı dinamikleridir. Safevî tarihi, 1301-1447 Safevî tarikatı, 1447-1494 Şeyh Cüneyd ve Şeyh

Haydar'ın militarist hareketi, 1500-1722 milli devlet dönemi evrelerinden oluşmaktadır. Başka bir tasnifle devlet tarihinin -Şah İsmail'in başkentleri değiştirmesiyle- Tebriz, İsfahan ve Kazvin dönemlerinden oluştuğunu ifade edebiliriz. Safevî Devleti'nin, İran'da hızlı bir şekilde yerleşmesi ve istikrar bulması, İran'ın sakin ve huzurlu bir hayata ve merkezi bir yönetime özlem çekmesindendir. Türkmen kitlenin Safevî Devleti'ne bağlılığının da büyük oranda Osmanlıdan duyulan rahatsızlıktan kaynaklandığını söylemek mümkündür.

1501 yılında Şah İsmail tarafından kurulan Safevî Devleti, aşırılıklarıyla ön plandaydı. Bunları şöyle sıralayabiliriz: Seyyidlik iddiası, Ali tarafgirliği, ölümsüzlük iddiası, âlimleri kılıçtan geçirmesi ve devletin resmi inancını tescil amacıyla hutbeyi on iki imam adına okutması, insanları kılıç zoruyla Şiîliği kabul etmeye zorlaması, kabul etmeyenlerin öldürülmesi, Hz. Ömer ve Hz. Ebubekir'e küfredilmesi emri, ilk üç halifeye resmi bir merasim şeklinde insanların sebbetmeye/sövmeye zorlanması... Baskı ve aşırılığa dayalı bu siyaset, öte yandan, Şah İsmail'in başarısı olarak görülmelidir. Zira bu siyasetin neticesi olarak İran kadim sınırları etrafında merkezi bir idareye kavuşmuştur. Safevî devletinin şiddete dayalı bu aşırılıkları onları kaçınılmaz bir şekilde Osmanlı devleti ile karşı karşıya getirmiş, 1514'te vuku bulan Çaldıran savaşını Osmanlı tarafı kazanınca Safevîlerin Batı yönündeki ilerlemesi durmuştur.

On iki imam Şiîliğine dayanan devletin karakteristik özelliğinden biraz söz etmek gerekirse; on iki imam adına hutbe okutulmuş, ezana Eşhedü Enne Aliyyen Veliyullah ibaresi eklenmiş, Safevî sikkelerinin üzerine La ilahe illallah ibaresi ile birlikte Aliyyun Veliyullah ifadesi eklenmiştir. Şahların takvaya meyyal duruşları varlıklarını devam ettirmede önemli bir unsur olmuştur. Şiîlik, İran'ın belirli bölgelerinde önceden beri varlığını sürdürmekle birlikte, resmi ve zorunlu mezhep olduktan sonra hızlı bir şekilde yayılmıştır. Şiî kültür havzalarından Safevî şahlarının daveti üzerine İran'a gelen Şiî fakih ve müçtehitler devletin birçok kurumunda istihdam edilmiş ve Şiîliğin tervici ve tedrisinde görev almışlardır. Âlimler, şahlarla neredeyse aynı kategoride değerlendirilmiştir. Öyle ki şahlar, âlimlerin onayı olmaksızın hiçbir icraat yapamazlardı. Buna bağlı olarak dönemin Şiî uleması adeta bağımsız bir iktidar alanı içinde hareket ediyordu.

Halkın Şiî doktrini benimsemesi amacıyla her yola başvurulmuştur. Nitekim meşruiyetin sağlanması ve ilkelerin benimsetilmesi amacıyla çağrılan âlimlerden Kerekî'nin yenilikleri oldukça şaşırtıcıdır. Sözelimi; Kiblenin yönünü değiştirmesi, Muharrem-Âşura törenlerinin tervici ve yaygınlaştırılması, ezana 'hayya ala hayril amel' ibaresinin eklenmesi, on iki imamın isimlerinin paraların üzerine kazınması, yüze ve sineye vurma, borazanlar taşıma gibi ilginç ve tepki alıcı değişiklikleri getirmiştir. Kimi Şiâ âlimleri böylesi aşırı, taşkın fikirleri eleştirmiş ve davete icabet etmemişlerdir.

Şiîlik üst kimlik olarak Tebriz'in başkentliğiyle başlamıştır. Haydariye mezhebi bu dönemde daha da öne çıkmıştır. Böylelikle Şah İsmail'in ve haleflerinin kararlı ve şiddetli politikaları zaman içinde Sünnî olan İran'ı şiîleştirmiştir.

Çelenk'in çalışmasında kullandığı ve Ali Şeriatî'ye ait olan Ali Şiâsı ile Safevî Şiâsı birbirinden ayrıdır ifadesini oldukça önemlidir. Ayrıca Hz. Ali, Şiâ mezhebinin kurucusu mudur? Bunlara dikkat çekmekte fayda görmekteyiz. Çelenk, Türk ve İran dünyasında hâkim olan Şiî-Sünnî gerginliğinin Safevî döneminin ürünü olduğu iddiası ile ilgileri konuya çekmektedir fakat bu konuda doyurucu bir bilgi aldığımızı söyleyemeyiz.

Güncelliği bakımından önem arz eden İran'da Şiîlik mevzuunu konu eden Çelenk, İran'da Şiîliğin baskın ve yaygın bir mezhep haline gelişi hakkında bilgiler sunmaktadır. Tarihi olayların tek bir nedene bağlanmaması gerektiği hususu gayet güzel işlenmektedir.